

استاد محمد سیاه‌قلم
(هنرمندی پایه چهارم)

دکتر یعقوب آژند
— استاد دانشگاه تهران —

انتشارات
بایگانه
تهران،
هزار و چهارصد
خوشی

www.ketab.ir

سرشناسه: آژند، یعقوب، ۱۳۲۸ -
عنوان و نام پدیدآور: استاد محمد سیاه قلم (هنرمندی
با سه چهره) / یعقوب آژند.
مشخصات نشر: تهران: بایگانی، آرشیو، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۲۸۰ ص: مصور (بخشی رنگی)، عکس.
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۸۳۴-۶۰-۵
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه.
یادداشت: نمایه.
عنوان دیگر: سیاه قلم.
موضوع: غیاث الدین نقاش، قرن ۹ ق.
موضوع: نقاشان ایرانی -- سرگذشتنامه
موضوع: Painters -- Iran -- Biography
موضوع: طراحی با قلم
موضوع: Pen drawing
رده بندی کنگره: NE۲۰۷۲/۵
رده بندی دیویی: ۷۶۷/۲۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ۷۶۵۷۳۱۱

استاد محمد سیاه قلم (هنرمندی با سه چهره)

دکتر یعقوب آژند - استاد دانشگاه تهران -

انتشارات بایگانی

[با همکاری نشر آرشیو]

مدیر هنری و طراح گرافیک

پیمان فرگاهی

امور آماده سازی و تولید

کارگاه نشر بایگانی

مدیر تولید

پوریا فرگاهی

قلم های استفاده شده در متن

میترای نازک و سیاه، مشکی،

Cambria, Eras Medium ITC, Eras Demi ITC

لیتوگرافی، چاپ و صحافی

واژه پرداز اندیشه

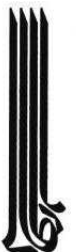
چاپ نخست، ۱۴۰۰

۵۵۰ نسخه

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۸۳۴-۶۰-۵

www.ketab.ir

انتشارات
بایگانی

تهران، انقلاب، مقابل دبیرخانه مرکزی دانشگاه تهران،

ساختمان ۳۱۰، واحد ۱۱۰. [سندوق پستی: ۵۱۱-۱۳۱۴۵]

تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۲۲۶۰ / ۰۲۱-۶۶۴۰۲۲۳۰

تصویر صفحه ۲ و ۳. چهار دیو اسیر <<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451991>>

تصویر صفحه ۲۷۹. دیو رقص <<https://www.christies.com/en/lot/lot-6099335>>

[فهرست مطالب]

هفت < کتابخانه‌ها / ۴۳
الف < کتابت خانه / ۴۴
ب < صورت خانه / ۴۷

پیش از هر چیز / ۹

پاره نخست زندگی در تاریخ / ۱۱

فصل چهارم هنرمندی با سه چهره / ۴۹
چهره اول < محمد بن محمود شاه خیام / ۴۹
چهره دوم < غیاث الدین محمد نقاش / ۵۱
چهره سوم < استاد محمد سیاه‌قلم / ۵۳
جمع بندی / ۵۵

فصل نخست پیشینه پژوهش / ۱۳
یک < اشاره‌های نخستین / ۱۳
دو < گسترش تتبعات / ۱۴
سه < جمع بندی / ۱۸

فصل پنجم مرقعات سه‌گانه / ۵۷
یک < درآمد / ۵۷
دو < مرقع H.2152 / ۵۷
سه < مرقع H.2160 / ۵۸
چهار < مرقع H.2153 / ۵۸

فصل دوم اسلوب سیاه‌قلم / ۲۱
یک < تعاریف / ۲۱
الف < فن هاشورزنی / ۲۱
ب < فن پرداز / ۲۳
ج < فن قلم‌مو و مرکب / ۲۴
دو < پیشینه / ۲۴

فصل ششم سبک و شیوه (مضامین و موضوعات) / ۶۱
یک < درآمد / ۶۱
دو < طراحی با قلم ابر / ۶۱
سه < ترکیب‌بندی‌های مدور / ۶۴
چهار < ترکیب‌بندی جانوران / ۶۵
الف < شتر و شتربان / ۶۵
ب < شیر و شیربان / ۶۵
ج < شیر و گاو / ۶۷
د < جانوران دیگر / ۶۹
ه < اسب و مهر / ۷۰
و < مرغابی‌ها / ۷۰
پنج < فعالیت‌های روزمره زندگی / ۷۱
شش < دیونگاری / ۷۴
هفت < رقم‌ها / ۷۶

الف < چین / ۲۴
ب < اروپا / ۲۸
سه < ایران / ۳۱
الف < طلعه اسلوب سیاه‌قلم / ۳۱
ب < اسلوب سیاه‌قلم در مکتب هرات / ۳۳
ج < اسلوب سیاه‌قلم در مکتب تبریز / ۳۴

فصل سوم پیشینه هنری / ۳۹
یک < سنت تصویرسازی ایرانی / ۳۹
دو < سنت تصویرسازی ایرانی-سلجوقی / ۳۹
سه < سنت تصویرسازی بیزانسی / ۴۰
چهار < سنت تصویرسازی آمیخته / ۴۰
پنج < ایلخانان و تصویرسازی / ۴۱
شش < تبریز: کانون هنر / ۴۲

فصل هفتم دیونگاری‌ها و نمایش با سیم‌چله / ۷۹

یک < درآمد / ۷۹

دو < نمایش با سیم‌چله در دوره تیمور / ۸۰

سه < سفر چین و نمایش با سیم‌چله / ۸۱

چهار < مفاهیم صوری دیونگاری‌ها / ۸۲

پنج < جمع‌بندی / ۸۳

فصل هشتم در راه چین / ۸۵

یک < درآمد / ۸۵

دو < سفرنامه و نقاشی‌های

استاد محمد سیاه‌قلم / ۸۶

کلام آخر استاد محمد سیاه‌قلم در یک نگاه / ۹۳

پاره دوم زندگی در تصویر / ۹۹

یک < تصاویر با رقم محمد بن محمودشاه الخیام / ۱۰۱

دو < تصاویر با رقم استاد محمد سیاه‌قلم / ۱۱۰

پیوست‌ها / ۱۹۷

پیوست یک خواجه عبدالحمی / ۱۹۹

پیوست دو حاجی محمد هروی / ۲۰۱

پیوست سه شیخی یعقوبی / ۲۰۵

پیوست چهار درویش محمد / ۲۰۹

پیوست پنج عجایب اللطائف (سفرنامه غیاث‌الدین

محمد نقاش) / ۲۱۱

پیوست شش تصاویر بدون رقم از آلبوم دیتس / ۲۲۷

یادداشت‌ها / ۲۴۹

فهرست تصاویر / ۲۶۱

منابع / ۲۶۵

نمایه / ۲۷۱

پیش از هر چیز

اصحاب عقل و احساس را برانگیخته بود؛ خاصه محققان ترک را، از طغان تا تانیندی، تا به منظور به کرسی نشاندن نقد و نظرشان، حقی برای خویش بتراشند و حضور این آثار را در «توقایی سرای» توجیه کنند. چندی بعد، در دهه هفتاد شمسی، با کتاب کریم زاده تبریزی مواجه شدم که بحثی مستوفی در باب محمد سیاه قلم داشت؛ نوشته و ذهنیاتی که با پروژات و پدیده‌های تاریخی و هنری جامعه دوران استاد محمد سیاه قلم مطابق نبود.^۲

بعدها، در دهه هشتاد شمسی، از طرف انتشارات امیرکبیر برای معرفی شماری از مفاخر هنری ایران پیشنهادی دریافت کردم؛ مفاخری که در کار هنری از دیگر نامداران هنر جهان کم ندارند سهل است، بلکه بیش نیز دارند. بنیاد کار بر انتشار قطع جیبی بود. سیره هنری و فکری استاد محمد سیاه قلم یکی از جلدها را به خود اختصاص داد و این نخستین تتبع جدی وطنی بود که درباره وی منتشر می‌شد و در کانون توجه شماری از علاقه‌مندان به هنر و هنرمندان قرار گرفت.^۳ پس از آن همواره در فکر و نظرم بود که پژوهشی جامع، مستند، مستدل و مبتنی بر عمده آثار این هنرمند برجسته نگارگری ایران انجام دهم که ترجمان جریان‌های هنری و فکری و اجتماعی روزگار او باشد و دریچه‌ای به سوی شناخت او بگشاید.

محور اصلی توجه این تتبع، ثبت مستند موارد مختلف تاریخی و هنری و پاسخ به سؤالات با معیار تعقل تاریخی در سیر تحولاتی است که استاد محمد سیاه قلم در درون آن‌ها نفس کشیده و از تبریز تا هرات و از هرات تا چین سفر کرده، انواع و اقسام رویدادها

اوایل دهه پنجاه شمسی نخستین بار با آثار استاد محمد سیاه قلم آشنا شدم. کتابی در اختیارم قرار گرفت با عنوان *نقاشی‌هایی از سرزمین‌های اسلامی** با ویراستاری پیندر-ویلسن و مقالاتی از سموئیل استرن، اولگ گرابار، ارنست گروبه، بازیل رابینسن و دیگران که به بازیل گری، هنرشناس انگلیسی، اهدا شده بود. در این مجموعه، مقاله ارنست گروبه با عنوان «تحول سبک تصویرسازی هرات-تبریز-استانبول» چنان برایم جذاب و خواندنی بود که حدود یک دهه بعد آن را ترجمه و ضمیمه کتاب هنر کردم که انتشارات مولی در سال ۱۳۶۸ منتشر کرد. در این مقاله بیشترین تأکید گروبه به بحث در باب تصویرگری‌های استاد محمد سیاه قلم و طراحی‌های چشم‌نوازش از اژدها و سیمرغ، انواع جانوران واقعی و خیالی و دیونگاری‌های او بود. در این میان، عدم ثبت نام هنرمند این آثار بیشتر بر کنجکاوی‌ام افزود. از سیاق کار، نرمی و انعطاف خطوط طراحی‌ها و فضا-بندی‌ها پیدا بود که می‌باید هنرمند آن‌ها در جرگه هنرمندان نامدار باشد که این همه قریحه و طبع هنری وسیع را به نمایش گذاشته است.

چندی بعد که مطالعاتم به دامن مجلات علمی-ادواری خارجی گسترش یافت [و دری به سوی هنرپژوهان گشوده شد]، جسته و گریخته مقالاتی یافتیم که از هنرمندی به نام «محمد سیاه قلم» در مقام پدیده‌ای در نگارگری صحبت شده که در کار هنراز دیگران مجزا بود. فقر مطالعات هنرپژوهی وطنی از شناخت بیشتر این موضوع محروم کرد و به ناچار روی به هنرپژوهان خارجی آوردم و تمامی مطالعات آن‌ها را از ریز و درشت گردآوری کردم. حاصل مطالعات و بررسی‌ها، تصویری گنگ و نامفهوم و آکنده از تردید و آشفتگی در باب هنرمندی شد که این همه

* مطالعه ارجاعات درون به بخش «یادداشت‌ها» به شود.

دیده، عامه مردم را در پیکره جوامع مختلف مشاهده کرده، در حلقه درباریان نشست و برخاست نموده، از واماندگی و شوربختی جوامع نکته‌ها آموخته و دیده‌ها و شنیده‌های خود را با قریحه هنری درخشان خویش و با اصول و قواعد تازه هنری بیان کرده است. کافی است برای درک شمار زیادی از تصاویر او، به شئون اجتماعی جامعه هرات دوره تیموری که عامه مردم خرده‌پا، پابند و تخته‌بند سنن و آداب اجتماعی خویش بودند، نظری افکنده شود تا کردارهای اجتماعی و ارزش‌های آدمی تصاویر استاد محمد سیاه‌قلم به خوبی عیان و شفاف گردد.

در آغاز مقال جای آن ندیدم که به نقل تاریخ هنر در جمیع اقطار تاریخی ایران پردازم و استاد محمد سیاه‌قلم را در بستر این جوانب تاریخی قرار دهم، بلکه بیشتر به تحلیل سنت‌های هنری بسنده کردم تا جدایی از قالب‌های ذهنی و معمولی تاریخ هنر تأمین شود و تطویل در جزئیات موجب ملال خاطر نگردد.

در مطالوی این جستار بعضی از مقولات مطرح شد که نیازمند توضیح بیشتر بود و اگر در متن صورت می‌گرفت ناواردی و بی‌قاعدگی مطلب را موجب می‌شد. از این رو چند پیوست رقم خورد تا مایه روشنی موضوع و وضوح آن شود. از جمله بحثی مجمل در باب «خواجه عبدالحی»، «شیخی» و «درویش محمد» لازم بود تا خوانندگان بیشتر در جریان زندگی و آثار آن‌ها قرار گیرند. بعضی را اعتقاد بر این است که استاد محمد سیاه‌قلم همان «حاجی محمد نقاش هروی» است که به تعبیر میرخواند به قلم اندیشه امور غریبه و صور عجیبه می‌کشید. نگارنده ضمن تشریح مطالب منابع اصلی درباره او، موارد ردیه خود را در پیوست گنجانده تا خوانندگان با فرایند دستاوردهای او بیشتر آشنا شوند. از جمله مطالب ضروری ارائه سفرنامه غیاث‌الدین محمد نقاش

بود که در پیوست‌ها جای گرفت تا بحث درباره سفرنامه و تطبیق آثار تصویری وی با نوشته‌هایش تکمیل گردد.

اساس کتاب بر دو بخش استوار است: بخش اول در هشت فصل و یک مؤخره، نکته‌سنجی‌ها و ملاحظات جدید در باب زیست‌نامه، آثار به جا مانده، سبک و شیوه و بالاتر از همه دیو-نگاری‌های او بر پایه نمایش با سماچه، سفر چین و تطابق این سفر با شماری از تصاویر او و در نهایت کلام آخر است که تصویری فشرده از استاد محمد سیاه‌قلم و کارستان هنری او در یک نگاه است. بخش دوم، با تدوین بر مبنای رقم آثار، عمده آثار استاد محمد سیاه‌قلم است که با وضوح و صراحت و تحت ضابطه و قاعده در اختیار خوانندگان فارسی‌زبان قرار می‌گیرد.

در دایره تکمیل این اثر، کسانی چند یاری‌ام دادند. پیش از همه، باید از استاد دکتر رسول جعفریان، رئیس محترم کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تشکر کنم که آنچه درخور بود، به ویژه در اختیار گذاشتن کتاب سیاه‌قلم ایشیراوغلو برای اسکن تصاویر، انجام داد تا کتاب شکلی متناسب و زیبا یابد. از سرکار خانم فهیمیان، کتابدار محترم کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران هم به جهت قید تعهد کاری ایشان، امتنان ویژه دارم.

کار بی‌کم و کاست پیمان فرگاهی در صفحه‌آرایی، تدوین عناوین، انتخاب فونت‌های مناسب، تنظیم یادداشت‌ها و نمایه‌ها، اسکن تصاویر و گاه انتخاب تصاویر واضح و به جا، که انعکاسی از کفایت و علم و عمل او در فن گرافیک است، اسباب شوق و دلگرمی‌ام بود؛ از وی مخجول و ممنونم.

ی-آژند

۱۴۰۰/۱/۲۵